

УДК 316.658.2:355.15(477.51)«175/179»

Юрій Савчук

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ПРАПОРОВИХ ТРАДИЦІЙ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII ст.)

В об'єднаному числі №№ 8-9 збірки наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (2002 р.) нами опубліковано розвідку про прапори Стародубського полку XVIII ст. Згадана праця є початком дослідницького проекту, покликаного залучити до наукового обігу широкий пласт джерельного матеріалу стосовно полкових та сотенних прапорів Гетьманщини 1754 – 1764 рр., що відклався у фондах Генеральної військової канцелярії (Ф. 51) та Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського 1750 – 1764 (Ф. 269) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Дана стаття є тематичним продовженням анонсованої дослідницької праці. Цього разу предметом вексилологічних опрацювань обрано прапорові традиції одного з найбільших і найстаріших козацьких полків Лівобережжя – Ніжинського.

Хронологічні межі досліджень з прапорництва Ніжинського полку обумовлені періодом здійснення прапорової реформи¹, яку законодавчо регламентував гетьманський ордер від 8 березня 1755 р.². Про причини та обставини появи цього унікального за своїм змістом документа, а також цілі, які він переслідував, мовиться у згаданому вище дослідженні про прапори Стародубського полку³. Аби уникнути зайвого дублювання інформації, звернемося безпосередньо до подій, що розгорталися під час реалізації вищезгаданої реформи у Ніжинському полку. Вже традиційно вважаємо за доціль-

не представити коротку історичну довідку щодо військово-територіального та адміністративного поділу останнього.

За твердженням І. Крип'якевича полк виник у 1649 р. і був невеликим – поділявся на 10 сотень. Але вже 1654 р. відбувається його перше значне розширення⁴. На середину XVIII ст. згідно з каталогом населених пунктів Лівобережної України (обрахунки велися на підставі «ревізій», здійснених у 1750 – 1756 рр.), укладеним 1990 р. Т.Н. Цимбал, до складу Ніжинського полку входило 18 сотень: **Батурицька, Бахмацька, Борзенська, Веркіївська, Воронізька, Глухівська, Дівицька, Івангородська, Конотопська, Коропівська, Кролевецька, Ніжинська – перша, друга, третя, Новомлинська, Прохорівська, Шаповалівська, Ямпільська**⁵. Дещо розширює цей список «Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.». У ньому фігурують **Борзенська друга, Заньківська, Ніжинська, Ніжинська четверта, Попівська та невідома сотні**⁶. Однак у даному творі не згадується **Воронізька** сотня, яка, можливо, криється під псевдонімом «**невідома**». Найбільш повний перелік сотень за увесь час існування Ніжинського полку подав Я. Дашкевич⁷.

Таким чином, максимальна кількість сотень у полку у хронологічний період наших досліджень (1754 – 1764 рр.) сягала **23**. З таким результатом – **23 сотні** – цілком узгоджуються (стосовно зазначеного десятиліття) і підрахунки Юрія Гаєцького, здійснені у книзі «Козацька адміністрація Гетьманщини» (Кембридж, 1978)⁸. Щоправда, дослідник, покликаючись на Милорадовича, пише про існування у Батурині у 1746 – 1763 рр. не однієї, а двох сотень⁹, про що не згадують інші дослідники. Водночас, у переліку історика фігурує тільки чотири ніжинські сотні. Так чи інакше, Ніжинський був один з найбільших полків. У XVIII ст. за кількістю сотень з ним міг зрівнятися або ж перевершити шойно Лубенський, який нараховував **23** сотні.

Ніжинський полк посідає чільне місце і за низкою інших критеріїв. Він володіє найвищим з усіх десяти полків (за винятком Прилуцького, що провів ротачію прапорів у полку одночасно і повно, тобто на **100 %**) показником щодо впровадження нової

форми сотенних прапорів¹⁰. Заміна відбулася у **14 з 23** сотень¹¹, що становить близько **61 %**. Відтак збережені архівні матеріали дають змогу найбільш повно відтворити не тільки кольорову гаму, емблематичний ряд, розміри сотенних прапорів та технологію їх виготовлення, а й цілісно простежити процес формування прапорових традицій в межах полку з урахуванням широкі суспільно-політичної палітри.

Ніжинському полку належить першість і в започаткуванні реформи. Саме виготовлення за розпорядженням гетьмана Кирила Розумовського у 1754 р. коштом Малоросійського Скарбу «сотенного Бахмацького знамена» стало першою ластівкою у запровадженні прапорів нового зразка у малоросійських полках Гетьманщини.

Про перші кроки на цьому шляху довідуємося з вкрай важливого архівного документа від 4 березня 1754 р. – «Доношения (гетьману – Ю.С.) Генеральной войсковой канцелярии (далі – ГВК) об обветшании сотенного знамени Бахмацкой сотни и сборе денег на новое знамя»¹². Зміст, форма та структурна будова документа виразно розкривають механізм взаємодії місцевих та центральних органів влади у вирішенні такого специфічного питання внутрішньої політики. У доповідній подано максимально наближений до оригіналу переказ змісту ініційованої бахмацьким сотником Кирилом Забілою службової кореспонденції, що передувала зверненню ГВК до гетьмана. Зокрема стає відомо, що на початках бахмацький сотник звернувся до полкової канцелярії «з доношенієм», у якому представив: «что сотенное тамошнее знамено, в давних годехъ зделанное, будучи в разных походахъ и церемоняхъ, такъ в обветшалое пришло [,] что к употребленію впредь не годится...»¹³ А, оскільки, «при сотенномъ же де Бахмацкомъ правленій, никакой денежной суммы, с которой бы можно вновь знамено зделать, неимеется: А до сего де в сотне Бахмацкой сотеннія знамена исправляемы были за денги собираеміе с козаковъ сотне Бахмацкой», сотник вимагав від полкової канцелярії резолюції, «откуда на исправленіе того знамена суммы взяты»¹⁴.

Однак полкова канцелярія також не мала повноважень «об употребленій какой-либо собираемой с народа денежной суммы, на изделаніе вновь одного знамени»¹⁵. Відтак, «определенія сама собою учинить не может и требовала, оная полковая Канцелярія от Генеральной Канцелярії резолюцій, откуду на исправленіе, какъ в Бахмацкой, такъ и в другихъ сотняхъ: Если откуду будутъ такія ж представленія: сотеннихъ знаменъ потребную сумму взятъ повелено будетъ»¹⁶.

ГВК, долаючи кореспонденційні шаблі ієрархічної драбини, у свою чергу скористалася аналогічною аргументацією у зверненні до гетьмана й, щоправда, розширила запит до меж усієї Гетьманщини: «А понеже Генеральная Канцелярія собою без докладу Вашей Ясновельможности не может о томъ дать полковой нежинской Канцелярії точной резолюцей, чтоъ же о семь и в другіе нашіе полки от Генеральной Канцелярії даваны предложенія вида не сискуется[.]»¹⁷ Того Ради об ономъ и к високому Вашей Ясновельможности Блгоразсмотренію Генеральная войсковая Канцелярія симъ покорнейше представляетъ; и что о томъ повелено будетъ просить резолюцей»¹⁸.

У контексті нашого дослідження особливо важливо наголосити, що за свідченнями авторів доповідної, а ними були Семен Кочубей¹⁹ та Яків Якубович²⁰, ГВК раніше не «давала пропозицій» в інші полки у справі виготовлення сотенних прапорів. Отже, документ фіксує важливий момент, образно кажучи, старт процесу реформування козацького прапорництва у масштабі усієї Гетьманщини.

Відповідь гетьмана не забарилася. За два тижні з Москви²¹ надіслано ордер гетьмана, яким зобов'язувалося ГВК «в бахмацкую Сотню на исправленіе сотенного знамени потребную сумму без излишества велет отпущитъ ис скарбу войскового»²². Але, найголовніше, що високим ордером окрім фінансових питань регламентувався зовнішній вигляд знамена: *и на томъ сотенномъ бахмацкомъ знамени велет битъ с правой стороны Гербу Нацѣи Малороссійской[.] а з другої стороны той бахмацкой Сотни[.] чем оная сотня печатается»*²⁴ (див.: Додаток № 1).

Цитований ордер²⁵ примітний ще й тим, що тут вперше надібуємо термін «**Гербу Нацѣи Малороссійской**», що згодом став невід'ємним елементом та важливим ідеологічним інструментом реформування козацького прапорництва, а відтворена вище вербальна (словесна) конструкція – стилістичною формою, у якій фокусувався його головний зміст. Фактично не тільки сутність, а й форма цього документу, була автоматично перенесена до, так би мовити, універсального ордера гетьмана від 8 березня 1755 р., що з'явився роком пізніше і визначав принципи сотенного прапоротворення безвідносно до того чи іншого полку. З цього часу впроваджувалася єдина й обов'язкова юридична формула, покликана не тільки регламентувати, впорядкувати та систематизувати, а й певною мірою уніфікувати згаданий процес: «**сотенніє знамена ежели ихъ в которію сотню неовходимо потребно бѹдетъ, [ис]правлятъ изъ суммы скарбу войскового, [из]держивая на исправленіе онихъ знаменъ денги безъ излишества [и] передачи, и на онихъ знаменахъ велетъ з правой стороны бытъ Гербу Націй [,] а з другої стороны той Сотне [,] в которію оноє знамено ісправляемо бѹдетъ**»²⁶ (див.: Додаток № 2).

Втім, повернемося до розгляду конкретної ситуації, що розвивалася у зв'язку з виготовленням знамена у Бахмацькій сотні, яка мала честь стати піонером на цьому шляху. На щастя, маємо достатньо репрезентативних джерел.

Беручка генеральна старшина шойно отримавши ордер, вже наступного дня накреслила план дій щодо невідкладного виконання високих вказівок: «**Опредѣлилы, воізбереженіе денегъ скарбу войскового отъ излишней трати [,] велетъ оноє знамено в сотню бахмацкю по надлежащому исправитъ здесь при Глуховѣ Атаману здешнему Яновичу и о томъ послатъ к нему Яновичу з Генер: Крїй ордеръ с такимъ предложеніемъ дави: онъ [,] исправя покупкою по настоящей ценѣ какъ матерію |: которая была в цвѣтѣ (нерозбірливо – Ю.С.) :| [,] так и деревцо и протчое к тому надобное, оноє знамено по подлежащему (в силѣ повелителного Его Ясновельможности Ордера – вставка – Ю.С.) іздѣлатъ, и мастеру тому [,] кемъ оноє знамено отдѣлано бѹдетъ [,]**

надлежащіє денги договорнася заплати: а во что все то имя Атаманомз исправлено будет[,] о томз подал вы онъ в Генер: вой Крию Репортъ ко опредѣленію о выдачи денег за все то кому сколько за что доведется із Скарбу войскового от Крии Зворов[,] и об оном за извѣстіе послатъ ордера к полковнику Нѣжинскому [Гпдну]. 1754 году марта 21 д»²⁷.

Збережені архівні документи дозволяють пересвідчитись у високій виконавській дисципліні тогочасної бюрократії. Так, у відповідності з прийнятим рішенням, через день – 23 березня – був надісланий «за извѣстіе» ордер ніжинському полковнику. Ним «Високоблагородному Гпдну Полковнику Ніжинському» пропонувалося, «Понеже Генер: вой Крии потрібно вѣдат[:] сотенное Знамя[,] Ежели Его вновь исправлят[,] во что все-го того что к нему надобно обойтись можетъ[,] Того Ради по опредѣленію Генер вой Крии чрез Сие предлагается Вам[,] учиня о том Справку[,] прислатъ в Генер. вой. Крию репортомз немедленно чрез нарочного.

Вашего Високоблгородия
доброжелательные Слуги
1754 году марта 23»²⁸.

Що ж до глухівського отамана Яновича, то день у день через два місяці він надіслав до ГВК «Покорнѣйший рапортъ», у якому звітував про виконання доручення, оголошував загальну вартість нового знамена, долучивши спеціальну «Вѣдомост» із зазначенням цін на матеріали і ремісничі послуги та просив «о выдачи денегъ « За силу вишизображенного ордера поеленное Знамено мною исправлено и на оное так матерію[,] яко и протчіе потребности[,] по какой цѣнѣ и в кого куплено також и За роботу Майстрам[,] в Что договореност заплатит[,] о томз присемз прилагаю ведомост[:] объявленное же Знамено стало исправленіемз в двадцатъ одинъ рѣублз девятъ десятъ шесть копѣекъ, якихъ денегъ о выдачи для заплати[,] кому Что надлежитъ[,] покорнѣйше войсковой Снеральной Канцеляріи прошу учинитъ опредѣленіе»²⁹.

Детальніше зупинимось на аналізі архівного доку-

менту, що прибрав доволі розлогий титул: «Вѣдомст в когои Что іменно на исправленіе повеленного в сотню Бахмацкую вновз Знамена взято и за то також[,] и за дѣланіе Малярствомз[,] и другимз Майстерством по договору, сколько надлежитз запла-титиз[,] о томз нижей явствуетз[.] 1754 году мая дня»³⁰ (див.: Додаток № 3). Він є особливо цінним для нашого досліджен-ня. Оскільки не тільки персоніфікує процес виготовлення зна-мена, а й містить важливу інформацію щодо вартості матеріа-лів, ремісничих послуг. Останні дозволяють скласти уяву про певні технологічні операції та зовнішні параметри прапора: колір, розміри, оздоблення. Зокрема уточнення обсягу маляр-ських робіт слугує доказом відтворення на зворотному боці по-лотнища зображення сотенного герба чи печатки³¹. Нижче ми ще неодноразово будемо звертатися до зазначеного кошторису, здійснюючи порівняльну характеристику щодо обставин виго-товлення прапорів в інших сотнях полку.

Що стосується подальшої долі сотенного знамена, то ГВК одним ордером зобов'язала Військовий Скарб виплатити вка-зану суму глухівському отаману Яновичу, «записав в расход за роспискою Его атамана для заплати кому что надлежит»³², а у супроводі іншого – надіслала знамено «к пол Нѣж Гпдну Разумовскому для отсиаки его всотню Бахмацкую»³³.

Перебіг подій, достатньо повно засвідчений документами, ви-казує у даному випадку завидну оперативність та ефективність козацької бюрократії: минуло лишень три місяці з часу клопо-тання полкової канцелярії перед ГВК щодо виготовлення ново-го знамена Бахмацької сотні, як справа набула свого успішного розв'язку. Однак іншим разом не все складалося безтурботно. Наприклад, коли наприкінці квітня – наступного місяця після розпорядження гетьмана про виготовлення нового прапора для Бахмацької сотні – з аналогічним проханням до полкової кан-целярії звернувся батуринський сотник, його клопотання три-валий час (аж до 1757 р.) залишалось без відповіді³⁴. Про це ще згадаємо нижче, відтворюючи хроніку подій 1757 р.

Поза тим прецедент виготовлення сотенного прапора ко-

штом Малоросійського Скарбу набув стрімкого поширення. Вже в середині червня з проханням поновити «**обѣтшалюю कोरोгов**» до ГВК звернувся глухівський сотник Дамян (Дем'ян) Туранський³⁵.

Імовірно процедура заміни у сотнях старих прапорів, що опиралася на хитку звичаєву традицію та епізодичну практику, об'єктивно потребувала своєї регламентації та уніфікації в межах всього державного організму. Разом з тим, відносно стрімка ротація прапорів у Ніжинському полку могла бути підсилена кількома специфічними факторами. Передовсім – особливим становищем ніжинського полковника Петра Розумовського (з огляду на родинні зв'язки з гетьманом³⁶) та привілейованим статусом деяких, як-то донедавна столичної, сотень. Зрештою, найвірогідніше, відбулося поєднання усіх означених складових. Та все ж ключовим моментом бачиться наявність правової заковики у тексті гетьманського ордера, яка давала широкий простір для діяльності як ГВК, так і полкової канцелярії: «**: також Єжели і в другіе Сотнѣ требовано бѣдет :**»³⁷. То ж незабаром «**по присланому з Генеральной войсковой Канцелярій в Полковую Нѣжинскую Канцелярію ордеру з оной полковой Канцелярін во всѣ полку Нѣжинского Сотнѣ ордери послани, с предложением Єжели в тѣхъ Сотнях Сотеннія Знамена находятся в ветхости или впредь могли прійтти въ обѣтшалость, то на исправление онихъ[,] несобирая никакой сумми з обивателей[,] представляют о томъ в полковую Канцелярію для представления Генеральной Канцелярій к надлежащому опредѣленію**»³⁸.

Формулювання, поза сумнівом, вносило цілковиту ясність і регламентувало до нині ще стихійну ініціативу низів щодо прапоротворення, розв'язувало руки козацькій старшині. В цьому легко пересвідчитись, ознайомившись з вищезгаданим зверненням до ГВК глухівського сотника Дем'яна Туранського. Воно було прямою реакцією на вияв ініціативи верхів, про що, висловлюючись метафорично, прямим текстом мовиться у «**покорнѣйшом доношеніи**»: «**Ордеромъ полковой Нѣжинской Канцелярій в Сотенное Глуховское Правленіе присланимъ ве-**

ленно, ежели Сотнѣ Глуховской сотенное знамено в оветшалости, то на исправленіе оног[о], не собирая нѣкакой сумми совивателей[,] за временно представляятз отомъ в подлежащее место»³⁹. Тут важливо акцентувати на тому, що хоч ордер було розіслано в усі сотні полку і справа перебувала під опікою полковника, в окремих випадках з боку ГВК бракувало очікуваної позитивної реакції. Ніжинський полковник Петро Розумовський у «доношеній» ГВК від 6 липня 1755 р. так змальовує картину навколо виготовлення сотенних прапорів: «с нѣкоторнх полку Нѣжинского сотень в Полковую Нѣжинскую Канцелярню о оветшалости сотенных знаменъ доношеніями представляно, по которимъ минувшого 1754 году февраля «17» дня и марта «3» д. Да Юля «1» и «21» чисель І в Генералнцю войсковую Канцелярню с полковой Нѣжинской Канцеляріи доношеніями представлено с прошеніемъ нато резолюцій, точію оной в полученій еще не било»⁴⁰.

Попри очевидний загальний настрій документу інтерпретація деяких деталей ніжинським полковником у багатьох місцях для нас є суперечливою і незрозумілою. Зокрема відправною точкою багатьох процесів щодо активізації прапоротворення, в тому числі й наведеного вище звернення полковника до ГВК, є неодноразово цитований ордер гетьмана від 14 березня 1754 р. про виготовлення сотенного прапора Бахмацької сотні (отриманий у Глухові 20 березня). За цих обставин видається нелогічним поклик на документи більш раннього часу. Окрім того не знаходимо пояснення й певному збігові дат, зазначених у тексті. Маємо на увазі 17 лютого 1754 р. Цього дня дійсно з полкової Канцелярії до ГВК було надіслано «доношеніє» у справі сотенного прапора, але стосувалося воно саме Бахмацької сотні⁴¹ і знайшло свій щасливий кінець. Важко припустити, що з полкової канцелярії в один і той саме день виходило кілька «доношеній» до ГВК у аналогічних справах.

Втім з маргінесу гіпотез повернемося до генеральної канви нашого дослідження, опертої на міцний фундамент історичного джерела. Як це ми бачили вище, у Глухівській сотні наказ зго-

ри знайшов благодатний ґрунт. У лічені дні сотник Туранський спрямував до полкової та Генеральної військової канцелярії «покірне доношеніє» з інформацією про стан сотенного знамена, мотивацією його оновлення та проханням резолюції: «сотнѣ же Глуховской Сотенное Знамено ннѣ (ниші – Ю.С.) в оветшалости находится, а яко оная находится при резиденцѣи Его Ясневельможности высокоповелителного Гдна Гдна Малия Росей овонухъ сторон днѣпра и войскъ Запорожскихъ Гетмана и многихъ ординовъ Кавалера сиятелнѣйшого Графа Кирилла Григорѣевича Его Сиятельства Разумовского; и в разнѣ публѣки отправляема биваетъ, к тому же и полковой Нѣжинской Канцелярїи ордеромъ велено к походу Бытз Сотнѣ Глуховской козакамъ по должности ихъ всегда во всякой готовности; Для того под высокое войсковой Генералной Канцелярии благоразсмотрѣніе о оветшалости Сотенного Знамена представляя[,] что повеленно бѣдетз[,] резолюцѣи всепокорнѣйше прошу»⁴².

Не забарилася з прийняттям рішення й ГВК. Цього разу вона оминула найвищу інстанцію, слушно покликаючись на ордер від 14 березня («: також Єжели і в другіє Сотнѣ требовано бѣдет :|») і, пересвідчившись, що «сотенное знамено[,] о чем показано Его видѣт было можно[,] ннѣ уже в оветшалости находится, опредѣлили оноє знамено в сотню Глуховскую по надлежащему исправит Атаману Здешнему Яновичу в щотъ возвращенія денегъ з Скарбу войскового»⁴³.

Далі події розгорталися вже за відомим сценарієм – надсилався ордер «за известіє» глухівському отаману. У документі завдання конкретизувалося: визначався колір матерії, зобов'язувалося скласти кошторис робіт та матеріалів, дотримуватися приписів гетьманського ордера і т. ін.: «и отом послат к нему Яновичу 3 Генер. Крий ордер с такимъ преложениемъ дави онѣ[,] исправя покупкою по настоящей ценѣ как матерїю і: которая была цвѣтѣу блакитного так и деревцо и протчое к тому надобное[,] оноє знамено по надлежащому в силѣ високого ордера Его Ясневельможности издѣлал, и манстеру тому кем оноє знамено отдѣлано бѣдет надлежащїе денги договорился в заплатит, а

во что все то имъ Атаманом исправлено будет[,] о том подал
ви онъ в Генер вой. Крню Репортъ ко опредѣленню о выдачи за
все то денег кому сколько за что доведется из Скарбу войскового
от Крнй Зборов и об оном за извѣстие послат ордер и сотенное
Глуховское Правленіе 1754 году іюня 21 д »⁴⁴.

Того ж дня, коли ГВК надала вказівки щодо виготовлення прапора Глухівської сотні, до неї надійшло «доношеніє» полкової канцелярії за підписами ніжинських полкових обозного Леонтія Грановського та судді Василя Кулаковъ ского з аналогічним сотника «**прошенієм резолюцій**»⁴⁵. На що та резонно відповіла, що вже зробила відповідне розпорядження⁴⁶.

Виготовлення прапора Глухівської сотні тривало дещо довше – чотири місяці. Щойно наприкінці жовтня глухівський отаман рапортував про виконання доручення та надіслав відповідний кошторис, як того вимагала ГВК⁴⁷. Разом з тривалістю часу виготовлення прапора зросла і його вартість: на 1 рубель 19 копійок. Відносно незначне зростання витраток було зумовлене копійчаним збільшенням сум на другорядні витрати: на виготовлення мідного списа до древка (з 1 рубля 20 копійок до 1 рубля 60 копійок) та бахроми, кількість і ціна якої дещо зросли (див.: Додаток № 4). Розцінки ж на основні витратні матеріали та послуги залишалися сталими.

Порівняльний аналіз обох фінансових документів дозволяє дійти дуже важливих висновків. Обидва прапори були виготовлені однакового розміру (беручи до уваги тотожні величини закупки матерії) та кольору. А той факт, що у їх створенні брав участь один і той самий маляр Грицько Стеценко, дає підстави стверджувати, що і композиційно та стильово вони мало різнилися.

ГВК, розглянувши доповідну глухівського отамана і визнавши, що ним було дотримано усіх застережень щодо виготовлення знамена Глухівської сотні, ордером від 28 жовтня запропонувала «**Канцелярії Зборов**» видати означену суму – 23 рубля 15 копійок⁴⁸. Це були непередбачувані («**по вострєвоканію нүжди**») витатки Малоросійського Скарбу, які фіксуємо у звіті Генерального військового писаря Андрія Безбородька про

виконання, висловлюючись сучасними термінами, бюджету за 1754 р.⁴⁹.

Як ми анонсували вище, однією з перших, ще навесні 1754 року, ймовірно на згадану вже пропозицію сотенним канцеляріям повідомити про необхідність оновлення сотенних прапорів, відгукнулася Батуринська сотня. Так, принаймні, інформує ГВК батуринський сотник Димитрій (Дмитро) Стожко у січні 1757 р., переказуючи у зверненні до ГВК зміст «доношення» майже трирічної давнини, надісланого із сотенної до полкової канцелярії 26 квітня 1754 р. Він, зокрема, згадує, що хоча й інформував, «что в сотнѣ Батуринской сотенное знамено весьма уже оветшало, такз что ко употреблению крайне в бытность не можетз, и надлежитъ исправытз новое с прошением о присылкы на исправление оногo знамени»⁵⁰, але відповіді жодної не отримав. То ж йому не відомо, чи « по оному доношению з оной полковой Канцелярии в Генералную войсковую Канцелярию представлено [...] или нѣтъз»⁵¹. За цих обставин сотник обмежується констатацією беззаперечного факту: «ниѣ в Сотенной Батуринской Канцелярии о том якз извѣстыя [,] такз і присылкы денег в сотенную Батуринскую Канцелярию нѣтъ». Рядком нижче Стожко красномовно пояснює мотивацію свого повторного звернення до ГВК: «чтоб за то впред в запотребном случаем по неизмѣнному годного знамени ниѣ под отвѣтом бытъз недовелось»⁵². Аби запобігти цьому, батуринський сотник настійливо просить «на исправление сотенного Батуринского знамени по разсмотрению скол запотребно денегз». Водночас він пропонує досить оригінальний варіант вирішення існуючої проблеми: надати «наперемѣнную готовое знамено сему нарочно отправленному козаку сотнѣ Батуринской Остапу Грыцаю от оной Генеральной войсковой Канцелярии выдатз...»⁵³. Сам факт такої пропозиції красномовно свідчить, що справа оновлення сотенних прапорів, принаймні 1757 р., була поставлена «на потік», а увесь процес їх виготовлення тяжів до уніфікації. ГВК, хоч і не скористалася порадами батуринського сотника, проте не залишила його прохання поза увагою і запропонувала свій шлях розв'язку цього питання.

Про подальший розвиток ситуації довідуємося з детального рапорту до ГВК від 12 квітня 1757 р., який, окрім полковника Петра Розумовського, скріпили своїми підписами полковий обозний Леонтій Грановський, полковий писар Яків Почека та полковий осавул Яків Тарасевич⁵⁴. У рапорті, зокрема, мовиться, що «минувшого февраля 5 д сего 1757 году присланнымъ з оной Генералной войсковой Канцелярий в полковую Нежинскую Канцелярию по представлению в оную Генералную войсковую Канцелярию сотника батуринского димитрия Стожка о обетшалости сотенного батуринского знамени ордеромъ велено, полковой нежинской Канцелярий приказать оное батуринской сотне знамено, чрезъ кого пристойно осведителствоватъ, подлено л оное такъ находится в обетшалости что ко употреблению не годится, и по осведителствованию [,] буди подлено явится крайне обетшалоє [,] то на исправление оного сколько потребно денегъ [,] учиня смету [,] прислать за ними в Генералную войсковую Канцелярию при репорте нарочного чрезъ которого таковыя денги з Скарбу Войскоого виданы будутъ»⁵⁵. На виконання ордера ГВК «от полковой Нежинской Канцелярии для такова осведителствования показаного сотенного знамени определенъ билъ сотникъ Кролевецкий Григорий Огневскій, которій минувшого марта 28 д в полковую нежинскую Канцелярию Репортомъ представилъ, что по осведителствованию нимъ [,] сотникомъ Огневскимъ [,] тоє сотенное батуринское знамено является весьма обетшалоє [,] почти все разбитое и потшиваное»⁵⁶. Окрім того, кролевецький сотник вчинив деякі підрахунки щодо вартості виготовлення нового прапора. За своїми параметрами вони дуже близькі до аналогічних показників у попередніх двох випадках. Так, на його думку, «на исправление де нового потребно купить штофу локоть шесть всякой локоть по полтора рубля» (принагідно згадаємо, що на виготовлення знамен для Бахмацької та Глухівської сотень купувалось матерії п'ять ліктів⁵⁷ три чверті⁵⁸ ціною один рубель 40 копійок за лікоть). Незмінною залишалась оплата праці маляра – десять рублів. Не було майже ніякої різниці і в остаточній сумі: вартість виготовлення батуринсько-

го знамена складала 23 рубля. Це лише на 15 копійок менше глухівського. Припускаємо, що останній від самого початку слугував не тільки мірилом фінансових обрахунків, а й взірцем для наслідування. Підтвердження цьому беремо зі слів крелевцького сотника: **«на окладку оного с троухъ сторонъ шелковими мохрами противъ Глуховского знамена манера три рубли, на копие жолтой меди еденъ рубль, і того двадцят три рубли»**⁵⁹. Відтак наважуємося висловити припущення, що й штоф⁶⁰ на батуринський прапор добрався блакитного кольору.

Оскільки виготовлення сотенного клейноду, хоч й ініціювалося ще 1754 р., але фактично здійснювалося у 1757, то необхідно було дотримуватися приписів ордеру від 8 березня 1755 р. Доказ цього знаходимо у листі ГVK до Генерального підскарбія пана Скоропадського⁶¹. Тут уточнюється, що сотенне «знамя» належить **«исправитъ» «на котором быт с правой стороны Гербу Націи, а з другої сторони (герб – Ю.С.) той сотни в которюю оноє знамя исправляемо будетъ»**. А завершується послання наказом: **«и как оноє знамя исправлено в Генер: Крию Репортоватъ»**⁶². Цими відомостями обмежуються наші знання про знамено Батуринської сотні. Насамкінець небезпідставно можемо висловити сподівання на щасливе завершення трьохрічної історії.

На жаль, архівні свідчення щодо побутування сотенних прапорів у Ніжинському та й інших малоросійських полках у багатьох випадках носять фрагментарний характер. То ж не полишаємо надії на виявлення та залучення до наукового обігу у майбутньому нових джерел. Разом з тим усвідомлюємо, що здебільшого джерельні лакуни є наслідком величезних втрат, що їх понесли національні архівні скарбниці упродовж століть бездержавного життя. Однак, інколи окремі, багато в чому неповні документальні свідчення, можуть відіграти вирішальну роль у реконструкції, здавалося б, навіки втраченого мозаїчного панно історії.

Часто-густо фрагменти слугують тими вузликками, які дозволяють зв'язати історичну канву чи окреслити загальні риси того чи іншого соціального процесу або явища. Саме такою, на наш

погляд, є скупа вістка щодо сотенного «знамя» Ямпільської сотні. Особлива історична роль відомостей про сотенне знамено криється у винятковій мотивації його оновлення: ямпільське знамено виявилось **«цвѣтом не противъ протчих полку Ніжинского Сотенъ Сотенних знаменовъ, ибо де в протчихъ Сотняхъ Сотенніе знамена блакитніе, а в сотнѣ Іамполской жолтоє»**⁶³. Лаконічний аргумент сотенного ямпільського правління став одним із найбільш сенсаційних моментів усього блоку досліджень. Він розставив крапки над «і» у багатьох питаннях формування та еволюції прапорових традицій Ніжинського полку та Гетьманщини загалом. З цього часу стають очевидними кроки щодо самоідентифікації військово-територіальних одиниць за допомогою символіки кольору як на рівні сотні, так і полку. Наведена фраза де-факто демонструє зрілий і достатньо високий ідеологічний ступінь реалізації прапорової реформи і, що особливо важливо, у сприйнятті її низовою ланкою козацької старшини.

Із липневої 1755 р. доповідної ніжинського полковника до ГВК довідуємося, що клопотання про оновлення «знамя» з сотенного ямпільського правління надійшло до полкової канцелярії ще 10 квітня. За півроку спрямована ієрархічною драбиною кореспонденція сягнула zenіту. У відповідь з'явився ордер Кирила Розумовського, виданий 6 жовтня 1755 р. у Санкт-Петербурзі⁶⁴. Аналіз змісту документу нічого екстраординарного не виявив. Хіба що, окрім цитованого вище оригінального аргументу, як і в більшості попередніх випадків, вже звичною причиною клопотання називається незадовільний стан прапора: **«в сотне Ямполской сотенное знамя весьма обветшало»**. Подальший розвиток подій також не приніс несподіванок: **«Генералная войсковая Канцелярия определила на исправление помянутых знамен по смете (підкреслення наше. – Ю.С.) потребное число денег отпустить из Скарбу войскового»**⁶⁵.

Батуринаська сотня виявилася не єдиною, де процес виготовлення сотенного знамена розтягнувся на кілька років. Ініціатива та завзяття, які виявляла на початках ГВК, підтримуючи почи-

нання Ніжинського полку щодо оновлення сотенних прапорів, поступово звелися нанівець. Більше того, траплялися непоодинокі випадки ігнорування звернень полкової та сотенної старшини. У цьому можемо пересвідчитися з рапорту ніжинського полковника Петра Розумовського до ГВК від 23 квітня 1757 р.: «Прежде сего в мимошедшихъ годах[,] какъ протчнїихъ полку Нежинского сотень о оветшалости сотеннихъ знаменъ, такъ и о сотенномъ девицкомъ знамени в Генералнїю войсковїю Канцелярїю представленно; с прошенїемъ резолюцїи, с какой сумми онне знамена точнїю исправитъ повелено бѹдетъ, точной на то полковая Нежинская Канцелярїя в полученнїи резолюцїи еще не имеетъ»⁶⁶.

Аналогічне за змістом «доношенїє» ніжинського полковника до ГВК датоване й 9 лютим 1758 р.⁶⁷. У ньому змальовується багаторічне «биття порогів» новомлинським сотником Шишкевичем: «Прошлого 1756 году априля д 3 числа с полковой Нежинской канцелярїи донесено Вашей Ясневелможности в Генералнїю войсковїю канцелярїю и з представления сотенного Новомлинского Правления о оветшалости той Сотного знамени с прошенїемъ резолюцїи[:] с какой сумми оноє знамено в показаннїю Сотню исправитъ повелено бѹдетъ[,] точнїю на то оная Полковая Канцелярїя никакой резолюцїи еще не имеетъ. изшедшаго же «757» года декабря «3» д Сотник новомлинский Шишкевичъ вторичнимъ доношенїемъ в полковїю нежинскїю Канцелярїю представляя[,] яко обявленное знамено оветшало такъ[,] что йногда за востребованнїемъз в походы крайне слѹжитъ неможетъз, проситъ разсмотреннїя с какихъ денег оноє знамено исправитъ кѹда подлежитъ представить»⁶⁸.

Отже, 1755 – 1756 рр., хоч і позначені наростанням низової ініціативи щодо виготовлення нових сотенних знамен на рівні сотенних правлїнь та ніжинської полкової канцелярїї, загалом виявилися мало продуктивними. За наявними відомостями (автор свідомий того, що статистичні обрахунки ведуться на підставі збережених та виявлених документів, а відтак є неповні) 1755 р. було виготовлено тїльки одне сотенне знамено (Ямпільська сотня), а 1756 р. увійшов в історїю лише з при-

марним набутком (у загальному заліку маємо тільки нереалізовану ініціативу (Новомлинська сотня)). Водночас, необхідно висловити певні застереження. Відносно гальмування прапорничої реформи, яке мало місце у вищезазначений період у Ніжинському полку⁶⁹, відображало загальну тенденцію стосовно усієї Гетьманщини. Разом з тим, спостерігаємо стійку і загальну експансію процесу, який поширюється тепер не тільки на малоросійські, а й компанійські полки.

Щодо сотенного знамена Дівицької сотні, то наші знання про нього обмежуються вищенаведеною цитатою. Стосовно ж новомлинського – мова піде дещо нижче.

Натомість, справжнім вибухом нової хвилі активності позначений 1757-ий. Він став абсолютним рекордсменом десятиліття. Нові прапори замайорили над п'ятіркою сотень: Батуринською (про що йшлося вище), Дівицькою (гіпотетично), Веркіївською, Воронізькою та Конотопською, та ще четвіркою: Новомлинською (активізовано), а Заньківською, Попівською, Ніжинською четвертою – щойно ініційовано справу їх виготовлення.

Попри вище наведені прикрі факти паперової тяганини не-вгамовний і великою мірою амбітний ніжинський полковник⁷⁰ наважується звернутися до ГВК з новим клопотанням з огляду на те, що «**нне из сотенних правлений яко то Веркяевского** (тут і далі у тексті цитати звук «і» а, можливо, «и», інколи передається на письмі літерою «я» – Ю.С.), **воронежского и конотопского в полковую Нежинскую Канцелярию доношениями представлено, что Сотенная знамена в крайней оветшалостя находятся і к повеленному походу крайне не годятся; и тревовано от полковой Канцелярій куда надлежить о выдачи на исправление показанных знаменъ потребной сумми денегъ представления**»⁷¹. Цього разу справа завершилася успішним «бліцкригом». Не виключаємо, що цьому могли посприяти як особисті родинні стосунки та присутність гетьмана власною персоною в Ніжинському полку, так і безпосереднє звернення до гетьмана. Натяки на такий сценарій знаходимо в ордері Розумовського, виданого 1757 р.:

«Всего мая « » д полковникъ Нежинский Гпднъ Разумовскій чре-
зъ присланное къ намъ доношение представилъ, что в сотняхъ
веркеевской и воронежской и конотопской сотенныя знамена
въ крайной оветшалости находятся и к повеленному походу не-
годятся, и просилъ о выдачи на исправление показанных знаме-
нъ потребного числа денегъ нашего ордера»⁷². Справедливо мо-
виться, що інколи і «рідні стіни» допомагають. 6 травня гетьман,
перебуваючи у Борзні, наказав Генеральному підскарбію пану
Скоропадському «на исправление означенныхъ в сотняхъ вер-
кеевской, воронежской и конотопской сотенныхъ знаменъ видатъ
изъ Скарбу Вейскового на каждое знамено по 15 р.»⁷³ Резолюція
гетьмана не залишає сумніву у доведенні цією трійцею сотень
справи до логічного кінця.

Цього ж року питання виготовлення сотенних знамен набуло
неабиякої актуальності ще для однієї трійці. Статус неофітів у
1757 р. набули Ніжинська четверта, Заньківська та Попівська
сотні. Першою ластівкою на шляху вирішення «прапорової»
проблеми стало «взнесенное от Полковой нежинской канцелярии
к Вашей Ясне Велможности в генералную войсковую канцелярию
сентября от 26 д изшедшого 1757 года доношение с прошениемъ
резолюции [:] какогo цвету знамена в силу Високихъ Вашей Ясне
велможности уневерсалов в сотне здешнего полку ново опреде-
ленние от Вашей Ясне Велможности яко то четвертую полковую
занковскую и поповскую исправитъ и какому гербу на нихъ быть
повеленно бѹдетъ»⁷⁴.

Запит з'ясовує вкрай важливу річ: не тільки питання гераль-
дичного оздоблення, але й добору кольорової гами знамен пе-
ребували у сфері повноважень гетьмана. Діалог різних щаблів
влади, наведений нижче на тлі хронологічної деталізації, роз-
криває перед нами подальший перебіг подій, а також частко-
во характеризує права, функції та роль кожного з його учасни-
ків. У відповідь на цитований вище запит «присланнымъ в оную
полковую канцелярию того ж году октября 19 д в резолюцию ви-
сокоповелителнимъ Вашей Ясне Велможности ордерамъ прика-
занно [:] в показаніе Сотне знамена в щетъз возвращенія из

Скарбу військового денег исправитъ такимъ цветомъ какиѣ и в протчихъ здешнего полку сотняхъ сѣтъз и на онихъ знаменахъ гербу із правой стороны бытъ Национальному а з другой стороны теѣхъ сотенз сотеннимъ какиѣ должно бытъ [] учинитъ рассмотрение полковой канцелярии » (виділено нами – Ю.С.)⁷⁵. Полкова канцелярія невідкладно й максимально скористалася делегованим їй правом у визначенні сотенної символіки. На наш погляд, це відбулося навіть з певним перевищенням повноважень або, щонайменше, довільним трактуванням приписів гетьманського рескрипту: «а яко полковая нежинская канцелярия за прилично изобретаетъ бытъ на теѣхъ знаменахъ с левой стороны противъ национального, с правой имеющаго бытъ гербу самому надпису лѣтерами |: с округнимъ художническимъ украшениемъ :| которой имено Вотне короговъ, а цвету темъ корограмъ бытъ голубому; Того ради Ясне велможности Вашей в Генеральную войсковую Канцелярию о выше писанныхъ в високоє рассмотрение полковая нежинская канцелярия представляя, и какъ о том повелено будеть в резолюцию ордера ожидать имеетъ (виділено нами – Ю.С.)»⁷⁶.

Сміливий політ творчої фантазії полкової канцелярії імовірно мав земні причини, зумовлені буденними клопотами. Найвірогідніше, що новоутворені сотні мали певну невизначеність у справі формування власної геральдичної традиції. Її творення вочевидь потребувало якогось часу⁷⁷. На наш погляд, ні сотенна, яка прагнула якнайшвидше набути клейноди – докази свого легітимного владного становища, ні полкова старшина, збагачена кількарічним досвідом однобічного спілкування з ГВК, знайомого на прикладі інших сотень полку, не бажали жодних зволікань. Відтак заміна сотенного герба літерами бачилася вдалим розв'язанням і уникненням небажаних ускладнень. Однак ГВК, перебуваючи на сторожі «літери і духу» універсалів гетьмана, не погодилася із запропонованим варіантом символічного оформлення. Надсилаючи вже на початку 1758 р. до Військового Скарбу ордер про видачу на кожне знамено 12 р. 68 коп.⁷⁸, ГВК знайшла компроміс і внесла певні корективи з

вимогою «а в тѣ полковѹю Канцелярнѹю посланнымъ ордеромъ велено исправитъ знамена цветомъ голубимъ и на онихъ знаменахъ гербамъ бит[.] и справою стороны Національному[.] а з другою стороны полковому неж. с надписомъ какого полку и сотне то знаме (виділено нами – Ю.С.)»⁷⁹. У переліку сотень, яким було виділено кошти на виготовлення сотенного прапора нового зрізця згадувалася і Новомлинська.

1758-ий рік лише на одиницю поступився попереднику у кількості виготовлень прапорів (чотири проти п'яти). А щодо порушення відповідних клопотань, то на наявному матеріалі не зафіксовано жодної ініціативи. Цілковито безплідним під цим кутом зору виявився лишень 1759 р.

Щойно 1760-ий рік вітшає нас вісткою про виготовлення прапора для Борзенської сотні. Події розгорталися за вже відомим сценарієм: «Сотникъ Борзенскій Иванъ Шышкевичъ⁸⁰ полковой Нѣжинской Канцелярии Репортомъ представилъ[,] что оной сотнѣ Борзенской сотенное знамено от древности весьма обветшало и оно е де вдаль к надлежащому употреблению вовсе негодится, и просылъ онъ сотникъ Борзенскій Шышкевичъ оботпуске надлежащей на исправление вновь того сотенного знамени суммы куда надлежитъ взнестъ представленные»⁸¹. Позиція сотника знайшла підтримку полкової старшини та особисто полковника Петра Розумовського, за підписами яких 31 травня до ГВК усталеним чином була споряджена належна доповідна: «Того Ради о вышеписанномъ Ясне велможности Вашей в Генералнѹю войсковѹю Канцелярнѹю полковая нѣжинская Канцелярия в покорности представляет и что о томъ повеленно будетъ имѣеть ожидатъ в резолюцию высокоповелытелного ордера»⁸².

Канцелярські нотатки дозволяють зафіксувати дату розгляду документу ГВК – 26 червня. Цього ж дня з ГВК «отписано» Генеральному підскарбію пану Гудовичу з наказом «на исправление в сотню борзенскѹю сотенного знамени видатъ противъ другѹхъ видатъ в протчия сотни на знамена із скарбу войскового 12 р шестдесятъ шестъ Копѣекъ тому кто для приему онихъ с полку нѣжинского присланъ будетъ за роспискою Его»⁸³.

Архівна справа містить ще одне звернення полкової старшини з аналогічним проханням (на цей раз без підпису полковника) до ГВК, датоване 19 червня 1760 р. Воно надійшло до ГВК 30 червня, тобто вже після розгляду даного питання ГВК і відправки відповідного наказу про видачу грошей. Імовірно поява двох «доношень» з одного питання й помітно текстуально близьких, була зумовлена дублюванням чи наполегливими зверненнями борзенського сотника. Ми звернулися до даного документа, оскільки він цікавий більш розширеним тлумаченням мотивації щодо заміни сотенного знамена: **«сотенное знамено от древности весьма оветшало и вдаль к надлежащому употреблению паче жь в повеленій мнѣ походятъ негодятся»**⁸⁴. Міркуємо, що для Борзенської сотні, яка, за нашими підрахунками, у хронологічному ряду виявилася тринадцятою у ніжинському полку серед сотень, що стали на шлях виготовлення нового сотенного знамена, це число виявилось щасливим і справа скінчилася благополучно.

Завершують нашу розповідь про оновлення сотенних прапорів у Ніжинському полку відомості, що стосуються Івангородської сотні. Інформаційним джерелом у даному випадку слугує чернетка ордеру ГВК до канцелярії Малоросійського Скарбу, датована самим початком 1762 р. Це надзвичайно лаконічний і, на жаль, єдиний відомий нам документ у цій справі, однак він проливає світло на цілий ряд цікавих обставин. Зокрема привертає увагу намагання ГВК приховати від канцелярії Малоросійського скарбу справжню причину виготовлення нового сотенного знамена. Підставою для такого твердження слугують численні правки тексту ордеру. Так, у первісному варіанті, покликаючись на надіслане 3 грудня 1761 р. з полкової ніжинської канцелярії **«доношеніє»**, мовиться **«о изгорѣній в сотнѣ Івангородской сотенного знамена, во время случившогося тамо пожару»**⁸⁵. Натомість у новій редакції ця фраза набула загального аморфного характеру: **«о оветшалости сотенного сотнѣ Івангородской знамена безъ которого обойтисз крайне невозможно»**⁸⁶.

Деякі інші акценти редакції ордеру ГВК вселяють упевненість щодо майбутньої позитивної резолюції канцелярії Скарбу стосовно видачі грошей на виготовлення сотенного прапора Івангородської сотні. Так, початкове формулювання щодо **«Үчиненія по оному (полковому доношенію – Ю.С.) надлежашого рассмотренія»** замінене на більш вимогливе і категоричне – **«надлежашого опредѣленія»**. Однак вирішальним аргументом, як і у більшості випадків, слугує зобов'язання діяти **«в силѣ ордеровъ Его Ва Гє»**. Тут, поза сумнівом, згадуються неодноразово цитовані вище ордери гетьмана від 8 березня 1755 р. та 20 жовтня 1760 р. Нагадаємо останній визначав обсяг, порядок та джерело фінансування сотенних прапорів⁸⁷. Відтак можемо з великим відсотком вірогідності моделювати кінцевий результат. Прапор мав би бути виготовлений із зображенням **«Герба Нацѣи»** та коштувати 12 рублів 68 копійок.

Запропонувавши читачеві великою мірою пунктирний огляд (до чого зобов'язують передовсім рамки статті) процесу виготовлення та впровадження сотенних прапорів нового взірця, вважаємо за доцільне бодай побіжно висвітлити у досліджуваній період генезис титульного полкового клейноду – полкового прапора.

Ніжинський полк виявився піонером не лише у впровадженні сотенних прапорів нового взірця (як це ми прагнули показали вище), а й оновленні полкових клейнодів. Чільну роль при цьому відіграв ще один представник родини Розумовських – Петро Іванович Розумовський – двоюрідний племінник гетьмана⁸⁸. Мимовільним приводом до цього стало вже саме призначення останнього на високу посаду. Ордер **«По грамотѣ Гдрственной іностранних дѣлз Коллегии о пожалованіи в Нѣжинз полковникомз полковника Петра іванова Сина Разумовского»** гетьман Кирило Розумовський видав у Москві 17 лютого 1753 р. Поряд з вирішенням ряду важливих питань, пов'язаних з вступом на посаду, гетьман розпорядився **« за привитіємъ же в Глуховъ Его полковника Нѣжинского для врученія Ему полкових знаковь і опублѣкованія данного Ему от насъ үнѣверсала прѣ собраній**

того полку старшинь и козаковъ отправить із Генеральной войско-вой Канцелярій нарочного »⁸⁹. Такою повноважною особою було визначено прилуцького полковника пана Галагана. Однак незабаром, у процесі підготовки до інавгурації ніжинського полковника, виявили нестачу полкових клейнод. Не безпідставно, зважаючи на родинні стосунки новопризначеного з гетьманом і попереджуючи можливі негативні наслідки («дави при врученій полковнх клейнотъ за тѣми пѣрначѣмъ и знаменѣмъ непослѣдовало какой остановки »⁹⁰), ніжинські полкові обозний Леонтій Грановський та осавул Яків Почека донесли про це до відома ГВК. 29 квітня 1753 р. вони, зокрема, інформували, що «из онух полковнх клейнотъ пѣрначъ и едно знаме за врученіемъ прежнему полковнику ннѣшному обозному Генеральному Гдну Кочубею доселѣ к содержанию в полковой Канцелрїи неотдани, и где ониѣ обретаются неизвѣстно»⁹¹. На жаль, наявні у нашому розпорядженні документи не дозволяють у подробицях реконструювати перебіг подій. Наводимо покірний рапорт глухівського сотника Дем'яна Туранського від 21 травня, який залучимо повністю: « По полученному мною ис полковой Нѣжинской Канцелярїи ордеру для отсылки в оную жь Канцелярїю пѣрначъ от Ассаула Генеральной войсковой Артилерїи, Григория Кологривого за роспискою мною принятъ [,] о чемъ покорнѣйше Генералнїю войсковїю Канцелярїю Репортїю »⁹². Нам важко відповісти на питання чи сотник отримав з рук осавула той самий полковий пернач (цій версії може слугувати службова підпорядкованість Генеральному обозному осавула Генеральної артилерії) чи інший. Важливо зазначити посередництво у цій справі глухівського сотника. Інше ключове питання, яке залишилося для нас втаємниченим, – доля полкового прапора. Можемо висловити здогад, що його «вдалося відшукати». Непряме підтвердження цьому знаходимо у «нижайшому» рапорті прилуцького полковника до ГВК про виконання своєї почесної місії. Наведений нижче звіт змальовує загальні й оптимістичні контури церемонії вступу на посаду полковника: «сѣхавъ я в Нѣжянѣ [,] я тамо при собранїи полку Нѣжанского полковоя старшїя [,] сотнико-

въ з сотеннямя старшынямя я козакамя, даннія Гпднѹ полковняку Пѣжянскому Петру Явановячѹ Разумовскому от Вашея Ясне велможности на чянь Пѣжинского полковничества ѹнѣверсаль мая въ «30» день опубеликовалъ, я прѹ томъ полковіе клеянотя, яко то пѣрначь, полковін знамена, я литавря, Ёмѹ Гпднѹ полковняку Разумовскому вручяль, о чемъ Ясне велможности Вашея в Генералнѹю Канцелярїю нижайше репортѹю »⁹³.

За урочистостями настали будні. Вони вимагали оперативно-го вирішення багатьох нагальних і насущних проблем. Діяльну позицію новопризначеного полковника, його бажання особисто та всебічно вникнути у сутність справ якнайкраще висвітлює його кореспонденція з ГВК. Прохання резолюції обіймали якнайширше коло не тільки військових, а й господарських питань: «откѹдѹ повелено бѹдетъ под артилерїю для полковой мѹзики [,] под церковь [,] попа з дячкомъ, под канцелярїю и цилюрика, под кѹзнецовз и стелмаховз, ѹпотреблять лошадей и харчѣ [,] такожь и трѹби [,] и лѣтаври подчинять и знамена полковне исправлять»⁹⁴. На що ГВК двома ордерами, надісланими до полкової канцелярії, дала належні і вичерпні роз'яснення. Що ж до питання стосовно полкових клейнодів, то ГВК дипломатично обмежилася тактовною відмовою: «а что подлежить до подчинки трѹбъ и литавр и до исправления знаменз [,] то о томъ з привитїемъ Ёго Ясне велможности високоповелительного Гпдна Гпдна Малия Росїи обонѹ сторонз Днѣпра і войскъ запорожскихъ Гетмана и разнихъ ординовъ кавалера [,] о томъ ѹчинитъ представлєнїе [,] ибо де тогда в томъ і крайней нѹжди не предвидѣлосз »⁹⁵. «Доношенїе » за підписами полковника Петра Розумовського, полкового судді Василя Кулаковського та полкового писаря Якова Почека датоване 7 листопада 1756 р. Отже, у цитованому тексті мовиться про листування та події, що передували означеній даті. Чи було, у запропонованій ГВК редакції, подання гетьману (з огляду на лакуни в джерелах) однозначно висловитися важко. Попри це наважимося стверджувати, що ні. До таких суджень нас спонукає аналіз та співставлення кількох фактів. Перше, на що хотілося б фокусувати

увагу: сутністю клопотання від 7 листопада 1756 р. є прохання про виділення коштів на ремонт литавр, про прапори ж мовиться тільки у тій частині, де подається виклад передісторії звернення⁹⁶. Отже можемо припустити, що справа з полковими прапорами знайшла осібне вирішення раніше. У цьому додає переконаності й прискіпливе ознайомлення з двома документами 1755 та 1762 рр.

Перший – ордер гетьмана Розумовського ГВК, виданий у Санкт-Петербурзі 6 жовтня 1755 р., – стосувався «доношення» ГВК щодо «**обетшалости**» ямпільського сотенного та полкового знамен, а також цілого ряду інших питань. У відповідь на запит ГВК «**искакой сумми полковое и сотенное знамена исправлятьз, також і на подчинку погорѣлих врамъ і полѣсадника**»⁹⁷ гетьман дає недвозначні вказівки: «**что же касается до исправления знаменъ, то |: как и Генералная Канцелярія определила уже |: на исправленіе какъ полкового такъ и сотенного Ямпольского знамен сколько надлежитъ отпустить денег из Скарбу войскового, но только без излишней траты суммы Скарбу войскового**»⁹⁸. Тож наявність кошторису, якому найвірогідніше передувало осібне листування, рішення ГВК про виділення коштів і, врешті решт, наявність гетьманського ордеру не полишають сумнівів, що справу було доведено до результативного завершення. Остаточню крапку над «і», на нашу думку, ставить інший ордер гетьмана – від 8 грудня 1755 р. Тут прямо вказується, що «**де ордеромъз нашим велено исправит за денги из скарбу войскового знамена в Гадяцкий и Нежинскій полки і в некоторіе сотне**»⁹⁹. Необхідно зазначити: увесь контекст документа вказує на те, що малися на увазі саме полкові прапори. Непереборним доказом слугує чернетка «**Покорнейшого доношения**» ГВК до гетьмана від 15 листопада 1755 р., у якому мовиться: «**хотя высоким ордером Вашей Ясневелможности велено исправит за денги из Скарбу Войскового знамена полковіе в полки Гад: Нежинский**»¹⁰⁰.

Виготовлення полкового прапора Ніжинського полку у 1755 р. побічно підтверджує інше архівне джерело – доповідна до ГВК Петра Розумовського від 25 листопада 1762 р. У ній

полковник інформує, що «Полковій Нѣжинській хоружій Василь Кадигровъ въ полковую Нѣжинскую Канцелярию доношениемъ представлялъ; яко, полковое здешнего полку знамено, в такую оветшалость пришло что нетокмо къ какому походному виступленню, но и ни к деакой уже церемоній вовся неспособно; и тѣмъ доношениемъ онъ [,] хоружій полковій кадыгровъ; о исправленій внов другого полкового знамена; яко де пры полку оному по случавшимся надобностямъ, а паче пры виступленій в нечаянній йногда походъ [,] неотъменно всегда вытъ потребно, просилъ разсмотрения; того рады о више пысанномъ Генералной войсковой Канцелярій полковая Нѣжинская Канцелярия представляя имѣеть ожидать въ резолюцію ордера»¹⁰¹. Висновок очевидний: у 1762 р. порушувалося клопотання про оновлення «другого», тобто ще одного полкового прапора. Принагідно відзначимо, що і воно було задоволене.

Осібне місце у формуванні та генезисі прапорової традиції Ніжинського полку обіймає прапор полкової ніжинської артилерії. Про його існування довідуємося з короткої ремарки, яка обмежує наші знання датою та вартістю його виготовлення: «Посланнымъ зъ Генералной войсковой Канцеляріи въ Канцелярію Малороссійского скарбу въ 758 (1758 – Ю.С.) году августа 9 д ордеромъ велѣно на исправленіе полковой Нѣжинской артилерій знамя выдатъ зъ скарбу Малороссійского двадцать три рубли пятнадцать копеекъ денегъ»¹⁰².

Завершуючи хронологічно-системний огляд реалізації реформи у Ніжинському полку, вважаємо за необхідне висловити кілька узагальнень, які базуються на наших спостереженнях.

У процесі студій над прапорами Ніжинського полку нами було виявлено та опрацьовано двадцять дві архівні справи з фондів ГВК та Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського ЦДІАК України, які містять безпосередні відомості щодо прапорництва названого полку.

Інформаційний потенціал цих унікальних документів виявився величезним. Він широко використаний при написанні роботи, складанні порівняльної інформаційно-статистичної табли-

ці (див.: Додаток № 5). На жаль, констатуємо, що джерельний пласт залучений до наукового обігу лише частково. Характер даної публікації не дозволяє супроводити дослідження комплексною археографічною публікацією виявлених документів, які готуємо до друку у вигляді додатків до майбутньої монографії. У додатках №№ 1 – 4 наводимо тільки чотири найважливіші документи.

Інформація щодо сотенних прапорів, дотична нашої теми, концентрується у тринадцяти справах вищеназваних фондів. Їхні хронологічні межі визначаються початком 1754 р. (йдеться про виготовлення сотенного знамена Бахмацької сотні) і кінцем 1761 р. (розглядається сотенне знамено Івангородської сотні).

Найінтенсивнішими роками оновлення сотенних прапорів стали 1757 – 1758 рр. (див.: Додаток № 5). Одноосібним лідером виявився 1757 р.: оновлено п'ять (один з них гіпотетично) сотенних прапорів та ще виготовлення трьох ініційовано. Найбільшого сповільнення реформування зазнало у 1755 – 1756 рр., а «мертвою точкою» для Ніжинського полку став 1759 р. Це в цілому узгоджується із загальними тенденціями, які характерні для усієї Гетьманщини. Щоправда, у 1755 – 1756 рр. реформа поширилися й на компанійські полки, що певною мірою змістило центр ваги у її реалізації¹⁰³.

Щодо тривалості виготовлення нового знамена у часі, то цей процес належить охарактеризувати як спонтанний. Визначальну роль відігравали сукупність суб'єктивних та, щоразу інших, індивідуальних чинників. Шлях від ініціювання виготовлення прапора до його набуття тривав від кількох місяців (Бахмацька, Глухівська) до кількох років (Батуринська, Новомлинська).

Правовими підставами для виготовлення сотенних прапорів слугували приписи гетьманських ордерів від 8 березня 1755 р. та 20 жовтня 1760 р., які регламентували символічне наповнення та забезпечували фінансову основу прапоротворення. Важливо акцентувати увагу на тій обставині, що ордер від 8 березня 1755 р. концептуально наслідував і розвивав ідеї ор-

дера від 14 березня 1754 р. (нагадаємо, що ним визначався порядок виготовлявся нового знамена Бахмацької сотні). Таким чином, хочемо ще раз відзначити особливу піонерську роль Бахмацької сотні у формуванні прапорничої традиції не тільки Ніжинського полку, а й усієї Гетьманщини.

У відповідності з вищезгаданими ордерами гетьмана на кожному новому прапорі мав зображуватися «**Герб Нації**», а на звороті – тієї сотні, для якої виготовлялося знамено. Нам вдалося зафіксувати документально виконання вищезначених вказівок у семи випадках. В одному з них – це була вимога діяти згідно з наказами гетьманських ордерів, що також не полишає сумнівів у характері зображення. Отже, з **14** сотень щонайменше у **8-и** (що становить **56 %**), а теоретично на полотнищі всіх чотирнадцяти сотень Ніжинського полку, з правого (чільного) боку зображувався «**Герб Нації**» – козак з мушкетом. Слушно занотувати, що в архівних матеріалах термін «**Герб Нації**» має розлогий синонімічний ряд: Національний, Малоросійський, герб Малоросійської Нації.

Зі зворотного боку полотнища символічна картина виглядала більш строкато. Чотири сотні, як того вимагав ордер 1755 р., зобов'язувалися відтворити сотенну символіку. Тут треба зауважити деяку редакційну відмінність формувань, у досліджуваних документах. У двох випадках (Бахмацька та Глухівська сотні) мовиться про зображення «чем оная сотня печатається», інших (Ямпільська та Батуринська) – йдеться про герб «той сотне». Хоч, здається, автори не бачили різниці між цими поняттями, фактично ототожнювали їх. Ще одна четвірка сотень несла на своїх знаменах зображення полкового ніжинського герба «**с надписом какоого полку и сотне**». Решта шість сотень де-юре мали оформити свої клейноди у відповідності з приписами гетьманських ордерів. Принаймні, щодо однієї сотні (Івангородської) це можна стверджувати з опорою на відповідну згадку. Як виглядав стан справ де-факто? Це питання допоки (за браком додаткових свідчень) залишається відкритим.

Фінансування виготовлення нових прапорів здійснювало-

ся коштом Малоросійського Скарбу. Ордером 1760 р. стаття видатків конкретизувалася: оплата мала здійснюватися з надходжень від митниць («**из получаемой из таможен сумми**»¹⁰⁴). Вартість виготовлення сотенних прапорів у різних сотнях була різною і в хронологічній перспективі мала тенденцію до падіння. На початках вона складала понад 20 рублів (Бахмацька, Глухівська, імовірно Ямпільська та Батуринська), згодом дорівнювала 15 р. і, нарешті, – 12 р. 68 к. Останню ціну заплатила найбільша група – шість сотень, що складає понад **40 %** від кількості сотень, що оновили прапори. Сумарні ж витрати на виготовлення сотенних прапорів склали близько 210 р. 47 к. Принагідно зауважимо, що згідно з ордером гетьмана видатки на будівництво сотенних канцелярій обмежувалися сумою 50 р.¹⁰⁵ (щоправда, відомі нам кошториси зазвичай перевищували її щонайменше вдвічі)¹⁰⁶.

Важливим наслідком впровадження прапорів нового зразка стала системна уніфікація символіки. Остання набула рис специфічного ідеологічного інструменту в руках центральної влади та важливого елементу самоідентифікації військово-територіальних одиниць. Яскравим прикладом, висловлюючись метафорично, «символічної самосвідомості» стала ініціатива та аргументація сотенного ямпільського правління. Цей документально підтверджений факт дає право стверджувати про уніфікацію кольорової гами, щонайменше, у Ніжинському полку. Тут утвердився синій (блакитний) колір сотенних знамен. Він достеменно зафіксований у восьми сотнях (**56 %**).

Значно скупіші відомості про розмір сотенних прапорів. Приблизні обрахунки вдалося зробити у трьох сотнях. Довжина полотнищ сягає «**пять локоть три четверти**», що у переводі у метричну систему мір складає біля 2 м 36 см¹⁰⁷. Однак і тут спостерігаємо тенденцію до уніфікації, яка, окрім всього іншого, живиться вузьким колом майстрів – виробників сотенних прапорів.

Прискіпливий аналіз архівних документів виявив якнайширше мотиваційне поле, окреслене сотенною та полковою стар-

шиною. Серед доволі репрезентативного діапазону аргументів виокремимо найбільш поширені: воєнна необхідність, зумовлена наказами виступити в похід (50 %), потреба зовнішнього означення легітимності влади сотника у новостворених сотнях (23 %), бажання убезпечити себе від відповідальності за незадовільний стан сотенних клейнодів, подолання наслідків стихії (пожежа), прагнення до уніфікації прапорів та ін. Але найбільш поширений аргумент – «**ОВЕТШАЛОСТЬ ЗНАМЕН**», до якого апелюють вісім з чотирнадцяти сотників.

Цікавим та результативним виявилось дане дослідження і з погляду на використання прапорничої термінології. Для позначення сотенних прапорів використовується доволі представницький лексичний ряд: знамено, знамя (знамьє) та корогва (корогов). Домінуючим є знамено. Характерно, що в одному випадку зустрічаємо транскрибування напису латиною. Це, з одного боку свідчить про обізнаність канцеляристів і володіння ними іноземними мовами, з іншого – про привнесення ними регіональних особливостей письма, зумовлених їхнім походженням та освітою.

Окрім сотенних прапорів у Ніжинському полку було оновлено й полкові клейноди. На жаль, жодних відомостей щодо кольорової гами, розмірів та емблематичних композицій виявити не пощастило. Натомість непересічною науковою знахідкою стала інформація про знамено ніжинської полкової артилерії.

Опрацьовані нами архівні документи, у переважній більшості вперше залучені до наукового обігу, допомогли з'ясувати важливі закономірності реалізації прапорової реформи не тільки у Ніжинському полку, а й у формуванні традицій козацького прапорництва в Гетьманщині в цілому. Вони стали носіями унікальної за своїм змістом інформації для розуміння численних причинно-наслідкових зв'язків, глибшого проникнення у, так би мовити, клітинний характер соціальних взаємовідносин, всього того, що історики називають неповторним ефіром історичної епохи.

Додаток № 1

Копия

Графъ Кирил Разумовский Гетман и Кавалер
Нашой Генеральной войсковой Канцелярій

На доношеніе оной Генеральной войсковой Канцелярій сего марта 10 д
Присланное с представленіемъ что полковая Нѣжинская Канцелярія
проситъ резолюцѣй откуда наисправленіе в бахмацкую Сотню
: такожъ Ѳжели і в другіе Сотнѣ требовано будетъ : сотеннихъ
знаменъ взятъ потребную суму, Но та Генеральная Канцелярія
собою датъ резолюцѣй не можетъ, в резолюцѣю предлагаетъ
в бахмацкую Сотню на исправленіе сотенного знамени потребную суму без излишества велетъ от
пуститъ ис скарбу войскового, и на томъ сотенномъ бахмацкомъ зна
мени велетъ битъ с правой стороны Гербу Нацѣй Малороссійской [,]
а з другой стороны той бахмацкой Сотнѣ [,] чем оная сотня
печатается

в Подлѣнномъ подписъ таковой
Гетманъ Графъ Кирил Разумовский
Ѳ Подлѣннымъ Читал войсковой Канцеляристъ
Федоръ [...]

Таковой подданный ордеръ принялъ в архивъ
Канцеляристъ Демянъ Петрашевичъ

1754 году
марта 14 д
Москва

Полученъ 1754 года марта 20 д
Записанъ [подъ] № 205

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 5.

Додаток № 2

Копія

Графь Кирилль Разумовскій Гетмань
и кавалеръ

Ншей генералной войсковой Канцелярій
На доношеніе оной Генералной войсковой Канцеля
рій, сего марта 6 д К намъ присланное
с требованіемъ резолюцій откуда сотенные
знамена в слѹчае онихъ где неі.мѣнїя ясправлят
в резолюційпредлагаемъ сотенные знамена
ежели іхъ в которію сотню необходимо потребно бѹдетъ
исправлять изъ сѹмя скарбѹ войскового іздержавая
на ясправленіе оныхъ знаменъ денги безъ ізьяшества
и передача і на оныхъ знаменахъ велеть с правой сто-
роны бытъ гербѹ Націй, а я з дрѹгой стороны той
сотнѣ, в которію оноє знамено исправляемо
бѹдетъ

В Подленномъ подпись таковь
Гетмань Графь К: Разумовскій
С подлиннимъ читаль войсковій Канцелярист
Андроникъ Генваровскій

1755 годѹ
марта 8 д
С: Пе:

полѹчен 1755 годѹ марта 18 д
Записан под № 195

Додаток № 3

Вѣдомст в кого и Что іменно на исправленіе повеленного в со-
тню Бахмацкую вновз Знамена взято и за то також[,] и за дѣланіе
Малярствомз[,] и другимз Майстерством по договору, сколько надле-
житз заплатитз[,] о томз ниже явствуетз[.] 1754 году мая дня.

	Рубль	Копѣк
в Глуховского жителя Петра Шполки взято штофу блакитного пят локотз три четверти Цѣною локотз по рублю и сорокз копѣкз Итого денегз	8	5
За Издѣланіе на онома Знамени повеленних Гербовз и краевз и За обмалованіе древка надлежит по договору Заплатит Майстру, Роменскому жителю Григорію Стеценку десятз рублей	10	
За Издѣланіе к тому Знамени вверхз древка з зеленой Мѣди копія в которомз вѣсу одинтз фунтз споловиною Надлежитз по договору заплатит Майстру одинз рублз двадцят копѣкз	1	20
Куплено шелку на бахраму в Глуховской жи- телки Полонской сѣмз лотовз з золотника Цѣною лотз по двадцят Чтири копѣйки денегз на Запла- ту принадлежит одинз рублз сѣмздесят двѣ копѣйки	1	72
За Издѣланіе тоей бахрами по договору Май- стру шнурчевскому надлежитз Заплатитз шестздесятз пятз копѣкз	65	
Шнурка шолкового блакитного пят аршинз по копѣйки	5	
Шнурка красного шленского шолкового сѣмз аршин по двѣ копѣйки Итого Чтиринадцят Копѣк	14	
Итого за все вищеписанное двадцятз одинз рублз девятдесятз шестз копѣкз	21	96
К сей Вѣдомости Атаманз Глуховский Иванз Янович рукѣ приложилз		

ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 10-10 зв.

Додаток № 4

Вѣдомост в войсковую Генералную Канцелярию на здѣланіе в Сотню Глуховскую знамена сколько и в кого іменно взято с лавки яких матеріяловъ и сколько кому за вся над лежитъ произвестъ з плати значитъ ниже сего.

	Рубль	Копѣк
в Петра Радинова взято матерій штофу блакитного пятъ локоть три четверти Цѣ ною локоть по єдному рублю и по сорокъ копѣекъ Денег надлѣжитъ востъмь рублей пятъ копѣекъ	8	5
От него жъ Петра Радинова взято шолку жолтого на бахраму, десятъ лотовъ цѣною лотъ по тридцяти копѣек, и того за шолкъ три рубля	3	..
За здѣланіе бахрами Леонтию Шнурчевскому пятьдесятъ копеек	..	50
За здѣланіе копія с жолтой мѣди Василю Котлярю одинъ Рубль шестьдесятъ копѣекъ	1	60
Малюрю роменскому Грицку Стеценку что малюваль знамено дѣсятъ рублей	10	
Итого всѣхъ денегъ	23	15

Додаток № 5

№	Назва сотні	Хронологія		Термін	Вартість
		Ініційована	Виготовлення		
1	Бахмацька Кириль Забела	15.02.1754	24.05.1754	знамено	21 р. 96 к.
2	Глухівська Дам'ян Туранській	16.06.1754	28.10.1754	знаміє	23 р. 15 к.
3	Ямпільська	10.04.1755	06.10.1755	знам'є	по смете Бахмацкой
4	Батуринська Дмитрій Стожко	26.04.1754	12.04.1757	знамено	23 р.
5	Дівицька	в. м. м. ш. е. д. ш. х. г. о. д. е. х.	23.04.1757*	знамена	—
6	Веркіївська	23.04.1757	23.04.1757	знамена	15 р.
7	Воронізька	23.04.1757	23.04.1757	знамена	15 р.
8	Конотопська	23.04.1757	23.04.1757	знамена	15 р.
9	Новомлинська Шишкевич	03.04.1756	09.02.1758	корогов	12 р. 68 к.
10	Заньківська	26.09.1757	09.02.1758	корогов	12 р. 68 к.
11	Ніжинська четверта	26.09.1757	09.02.1758	корогов	12 р. 68 к.
12	Попівська	26.09.1757	09.02.1758	корогов	12 р. 68 к.
13	Борзенська Іван Шишкевич Пантелеймон Забела	31.05.1760	31.05.1760	знамено	12 р. 68 к.
14	Івангородська	03.12.1761	1762	знамено	в силе ордерів (12 р.)

* гіпотетично

Додаток № 5

Колір	Розмір	Символіка		Мотивація
		права сторона	ліва сторона	
блакитний	п'ять локот три четверти	Гербу Нац'їи Малороссийской	чем оная сотня печатається	в поход +обетшалость
блакитний	п'ять локот три четверти	Герб Нац'їональний	чем сотня Глуховская печатається	в поход +обетшалость при резиденции
блакитний	–	Гербу Нац'їи	той сотне Ямпольской	жолтое, а не блакитное +обетшалость
проти Гл'їховского ман'їра	локот шість	Гербу Нац'їи	той сотне	под ответом бит'ї не довелось +обетшалость
–	–	–	–	–
–	–	–	–	в поход +обетшалость
–	–	–	–	в поход +обетшалость
–	–	–	–	в поход +обетшалость
гол'ївим	–	Нац'їональному	полковому Н'їжинскому	в поход +обетшалость
гол'ївим	–	Нац'їональному	полковому Н'їжинскому	новоопределение
гол'ївим	–	Нац'їональному	полковому Н'їжинскому	новоопределение
гол'ївим	–	Нац'їональному	полковому Н'їжинскому	новоопределение
–	–	–	–	в поход+обетшалость
–	–	в силе ордеров	в силе ордеров	о изгор'їнии

1. Застосування терміну «реформа» щодо масштабної апробації сотенних та полкових прапорів нового зразка обґрунтовується нами у статті «К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755 – 1764 гг.», опублікованій у матеріалах VIII Всеросійської нумізматичної конференції (див.: Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 17 – 21 апреля 2000 г. Тезисы докладов и сообщений. – М., 2000. – С. 217 – 219). Головними аргументами слугують загальнодержавний характер (регламентація ордерами гетьмана та централизоване фінансування (коштом Малоросійського Скарбу) виготовлення полкових та сотенних клейнодів) та масштабність перетворень (збережені архівні документи та музейні пам'ятки слугують переконливими доказами того, що заміна старих прапорів прапорами нового зразка відбулася, щонайменше, у третині сотень від їх загальної кількості у дев'яти з десяти малоросійських полків).

2. Вперше ордер гетьмана опубліковано нами у замітці «8 Березня – це наше свято! (Погляд на березневі свята крізь призму української геральдики)» у журналі «Політика і культура (ППК)» за 2000-ий рік (№ 8 (43). – С. 18).

3. Савчук Ю. Фрагмент студій над прапорами Стародубського полку XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. У 2-х частинах. – Частина 1. – К., 2002. – Ч. 8 – 9. – С. 368 – 369.

4. Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648 – 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. II. – К., 1966. – С. 139 – 141.

5. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів / Упорядник Цимбал Т.Н. – К., 1990. – С. 50 – 59.

6. Попова Л.А., Ревнивцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів / Під редакцією І.Л. Бутича. – К., 1959. – С.38 – 44.

7. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. 2 // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 18. У цій розвідці історик згадав, імовірно наслідуючи Г. Гасцького (див.: Gajesky

G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. I. – P. 191, 193), про утворення 1758 р. Заньківської та Попівської сотень. Натомість, матеріали архівної справи, що зберігається у фонді Генеральної військової канцелярії Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), дозволяють датувати утворення Заньківської, Попівської та четвертої Ніжинської сотень не пізніше 26 вересня 1757 р. (див.: ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15129. – Арк. 2).

8. Gajecy G. The Cossack Administration... – Vol. I. – P. 125 – 193.

9. Там само. – P. 157.

10. Правомірність та коректність використання історичної та сучасної термінології обґрунтовується нами у попередній статті, присвяченій прапорам Стародубського полку (див.: Савчук Ю. Фрагмент ступідій... – С. 375).

11. Тут і далі в наших підрахунках виходимо з чисельності 23 сотні.

12. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1543.

13. Там само. – Арк. 2.

14. Там само.

15. Там само.

16. Там само. – Арк. 2 – 2 зв. З повним текстом «доношення» полкової ніжинської канцелярії до ГВК за підписом полкового обозного Леонтія Грановського, полкового судді Василя Кулаковського та полкового осавула Якова Почеки, датованим 17 лютого 1754 р., можна ознайомитися у справі під номером 12121 фонду ГВК (див.: ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 1а – 1а (зв.)).

17. Примітно, що ГВК, готуючи звернення до гетьмана, навела відповідну довідку. З'ясувалося: ще 1 листопада 1751 р. миргородська полкова канцелярія звернулася до ГВК «с тревованієм дозволенія о їздѣ ланій вмѣсто обветшалого полкового знамени». На що ГВК відповіла вимогою надіслати рапорт з відомостями « колікоє число, остаточних суммъ за кременчѣцкй перевозъ, и своровъ скареву войскового при полку, которого году имѣлосъ, и тѣ денги в расходѣ и куда или налице, и в чиемъ содержаній нѣтъ, заполученієм якого репорта о үстроєній знамен [дс...] (нерозбірливо – Ю.С.) воспослѣдует». Видається, що, висловлюючись образно, фінансовий аудит бачився для полкової старшини

високою платою за розкіш виступити під новою полковою короговою. Можливо, існували й інші, не відомі для нас причини. Але достеменно знано, що **«только оногo репорта не прислано, и за тѣмъ і опредѣленыя не было»** (див.: ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 2 – 2 зв.).

18. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 2 зв.

19. Генеральний обозний 1751 – 1779 рр. (див.: Gajecky G. The Cossack Administration... – Vol. II. – P. 658).

20. Генеральний осавул 1740 – 1758 рр. (див.: Gajecky G. The Cossack Administration... – Vol. II. – P. 673).

21. Певну уяву щодо оперативності тогочасного поштового зв'язку та справочинства вищого чиновництва можемо скласти, відстеживши хронологію руху службової кореспонденції. Зокрема цікаво відзначити, що лист із ГВК до Москви доставлявся із завидною, навіть за нинішніми мірками, швидкістю – 6 днів. Упродовж трьох днів питання доповідалося і готувалася чернетка. А 14 березня гетьманом надіслана відповідь, яку в ГВК отримано вже 20 березня і зареєстровано під № 205. Красномовними доказами у даному випадку слугують службові нотатки козацьких канцеляристів:

«в Подлѣнномъ подписыз тако[вий]

Гетманъ Графъ Кирилъ Разумовскій

Ѣ Подлѣннымъ Читалъ войсковою Канцеляристъ Федоръ [...]

Тako[во]й подлѣнній ордѣръ приняъ в архивъ

Канцеляристъ Дѣмянъ Петрашевичъ

1754 годѣ

марта 14 д

Москва

Записанъ [под] 205

Полученъ 1754 года марта 20 д »

(див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 5).

22. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 5

23. Мається на увазі зображення козака з мушкетом, відоме з печаток українських гетьманів з кінця XVI ст.

24. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 5. Тут міститься повний текст гетьманського ордеру. В опрацьованих архівних

справах 51 та 269 фондів неодноразово зустрічаємо поклики на згаданий ордер у вигляді витягів та цитат.

25. У 269 фондї – Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського – збереглася чернетка ордера гетьмана, датована 13 березня 1754 р. з приміткою «отписано марта 14 д» (див.: Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1543. – Арк. 3).

26. Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1723. – Арк. 1. Загалом в опрацьованих архівних фондах ГВК та Канцелярії гетьмана Кирила Розумовського ЦДІАК України нами виявлено шість копій ордера: п'ять у 51-ому та одну у 269 фондах. Деякі з копій мають незначні відмінності. Не вдаючись до детального текстологічного аналізу, зазначимо, що, здебільшого, вони стосуються датування і зумовлені огріхами канцеляристів під час копіювання. При цьому наголосимо, що різнобій зустрічається як у визначенні числа дня місяця так і року. Наприклад: 7 березня (Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1723. – Арк. 1); 8 березня 1753 р. (Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1977. – Арк. 4; там само – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 2 (тут помітні переправлення на 1755 р. – Ю.С.)). Раніше ми вже писали про неточність у датуванні ордера, якої припустився сучасний дослідник В. Стафійчук (див.: Савчук Ю. Фрагмент студій... С. 367).

27. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 6 зв.

28. Там само. – Арк. 8.

29. Там само. – Арк. 9 – 9 зв.

30. Там само. – Арк. 10 – 10 зв.

31. На жаль, у нас не має відомостей про те, яким зображенням «оная сотня печаталася» у 1754 році. Єдиний нині відомий відбиток печатки, датований пізнішим часом (див.: Однороженко О.А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2003. – С. 253).

32. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 11 зв.

33. Там само.

34. Там само. – Спр. 14716. – Арк. 2.

35. Там само. – Спр. 12121. – Арк. 14.

36. Петро Розумовський обійняв посаду ніжинського полковника у 1753 р. Він був двоюрідним племінником гетьмана Кирила Розумовського (див.: Панашенко В. Кирило Розумовський. У кн.: Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 542).

37. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12121. – Арк. 5.
38. Там само. – Арк. 18.
39. Там само. – Арк. 14.
40. Там само. – Спр. 18880. – Арк. 2.
41. Там само. – Спр. 12121. – Арк. 1а – 1а (зв).
42. Там само. – Арк. 14.
43. Там само. – Арк. 16 зв.
44. Там само. – Арк. 16 зв. – 17.
45. Там само. – Арк. 18.
46. Там само. – Арк. 19.
47. Там само. – Арк. 21.
48. Там само. – Арк. 22 зв.
49. Там само. – Спр. 12 897. – Арк. 175 зв.
50. Там само. – Спр. 14716. – Арк. 2.
51. Там само.
52. Там само.
53. Там само.
54. Там само. – Спр. 14413. – Арк. 2.
55. Там само.
56. Там само.

57. Лікоть – міра довжини. У «Правах, по котрим судиться мало-російський народ» (1743) визнавався державною лівобережною мірою довжини. Величина ліктя дорівнювала відстані від ліктового згину до кінця витягнутого середнього пальця руки. У літературі зустрічаємо різні величини довжини ліктя у метричній системі: 46 – 47 см (див.: Шевченко Є. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 330); 455 – 595 мм (див.: Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1316). Тут і далі використовуватимемо розрахунки дослідника О.Ф. Сидоренка, який вважає, що лівобережний лікоть у XVIII ст. дорівнював 58,5 см (див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. – К., 1975. – С. 149).

58. Четверть – одна четверта ліктя. Близько 14,6 см.

59. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14413. – Арк. 2.

60. Штоф (з нім. – Stoff) – ґатунок дорогої привізної шовкової тканини з розводами, здебільшого, блакитного кольору (див.: Горобець В. На-

зви тканин та одягу в українських джерелах (За матеріалами XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 56).

61. Скоропадський Михайло – Генеральний підскарбій у 1741 – 1758 рр. (див.: Gajecky G. The Cossack Administration... – Vol. II. – P. 668). Прицак О. у розвідці «Рід Скоропадських (Історично-генеальогічна студія)» твердить, що завдяки інтригам Теплова, дійшло до непорозумінь між гетьманом К. Розумовським і М. Скоропадським, внаслідок чого останній покинув свій пост (див.: Прицак О. Рід Скоропадських (Історично-генеальогічна студія). / У кн.: За велич Нації (у двадцяті роковини відновлення української Гетьманської держави). – Львів, 1938. С. 57). Натомість, наведений фрагмент архівного тексту свідчить про перебування Михайла Скоропадського на посаді Генерального підскарбія, принаймні, на початку 1757 р.

62. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14413. – Арк. 3 зв.

63. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 788; Оп. 3. – Спр. 18880. – Арк. 2 зв.

64. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 788.

65. Там само. – Арк. 788 зв.

66. Там само. – Оп. 3. – Спр. 14879. – Арк. 3.

67. У тексті документа описка – «1768».

68. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15129. – Арк. 3.

69. Цілісний аналіз виявленого джерельного матеріалу показує, що такий стан справ великою мірою був спричинений активним розгортанням прапорової реформи не тільки у малоросійських, а також компанійських полках. Відтак, дедалі частіше виникали труднощі, що мали, так би мовити, технологічні причини. Вони були пов'язані із закупкою матеріалів, виконанням малярських робіт та ін. Більш детально про це плануємо оповісти у наступних публікаціях, присвячених прапорам компанійських полків.

70. Нам пощастило відшукати цікаві архівні нотатки щодо суперечки між Петром Розумовським та іншими малоросійськими полковниками щодо пріоритетності підписів під документами. Вона зумовила появу спеціального ордеру, яким в наказовому порядку визначалася першість армійських полковників.

71. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14879. – Арк. 3.

72. Там само. – Арк. 2.
73. Там само.
74. Там само. – Спр. 15129. – Арк. 2.
75. Там само. – Арк. 2 – 2 зв.
76. Там само. – Арк. 2 зв.
77. Дослідник козацької сфрагістики О.Однороженко датує найраніші відомі відбитки печаток Заньківської, Попівської сотень 1770 роком, четвертої Ніжинської – 1772 р., а Дівичької та Новомлинської не виявлені (див.: Однороженко О.А. Державна і земельна... С. 253, 254). Полковим та сотенним печаткам Ніжинського полку присвятив свою розвідку й О. Желіба. Однак, усі наведені ним відбитки печаток датуються пізнішим часом, який виходить за хронологічні межі нашого дослідження (див.: Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 4; див. також передрук цієї роботи у другому числі «Сіверянського літопису» за 1999 р.).
78. З 1757 р. вартість виготовлення сотенного знамена змінюється. Згодом вона встановлюється для всіх полків однаковою і регламентується ордером гетьмана від 20 жовтня 1760 р. (див.: Савчук Ю. Фрагмент студій... С. 370).
79. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15129. – Арк. 5.
80. Г. Гаєцький хибно вважає 1764-ий рік вступом Івана Шишкевича на посаду. Відтак помилково пише, що уряд сотника в цей час обіймав Кирило Забіла (див.: Gajecy G. The Cossack Administration...– Vol. I. – P. 160).
81. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16373. – Арк. 2.
82. Там само.
83. Там само. – Арк.3.
84. Там само. – Арк. 4.
85. Там само. – Спр. 19603. – Арк. 2.
86. Там само.
87. Там само. – Спр. 17658. – Арк. 7; Савчук Ю. Фрагмент студій... С. 370.
88. Г. Гаєцький помилково вважає його братом гетьмана К. Розумовського (див.: Gajecy G. The Cossack Administration...– Vol. I. – P. 136).

89. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11533. – Арк. 2.
90. Там само. – Арк. 10.
91. Там само. Перебування «в руках» козацької старшини клейнодів – доказів її легітимного владного становища – явище традиційне і освячене звичаєвим правом. Що стосується Ніжинського полку, то нам пощастило відшукати клопотання полковника Івана Хрущова щодо дозволу з боку ГВК встановлення «**козачого караулу**» «**в надсмотрення полковниухъ клейногъ которне по малороссійскому обыкновению при мнѣ состоятъ в городѣ Нѣжинѣ в домѣ**». Документ датований 1741 роком (див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8096. – Арк. 2).
92. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11533. – Арк. 18.
93. Там само. – Арк. 20.
94. Там само. – Спр. 13958. – Арк. 2.
95. Там само.
96. Канони тогочасного справочинства передбачали у відповіді рефрени звернення або його стислий переказ. Це неабияк допомагає проникнути у сутність звернення попередніх кореспондентів.
97. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18880. – Арк. 3.
98. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 789.
99. Там само. – Спр. 1384. – Арк. 4.
100. Там само. – Арк. 3.
101. Там само. – Оп. 3. – Спр. 17428. – Арк. 2.
102. Там само. – Спр. 17853. – Арк. 3.
103. Див.: примітку № 69.
104. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17658. – Арк. 7 зв.
105. Там само. – Арк. 5.
106. Для прикладу, кошторис будівництва Мглинської сотенної канцелярії становив 124 рубля 10 копійок (див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17658. – Арк. 4).
107. Це дещо перевищує довжину єдиного козацького прапора цього штибу, який зберігся до наших днів. Розміри раритетної пам'ятки 102 x 160,5 см (див.: Ярова Г. Прапор сотні Лубенського полку / Наука і культура. Україна. Вип. 24. – К., 1990. – С. 208).

Yurij Savchuk

**FROM A HISTORY OF FORMATION THE BANNERS'
TRADITIONS OF THE NIZHYN REGIMENT
(SECOND HALF OF XVIII CENTURY)**

In an incorporated issue №№ 8-9 of a collection of scientific works «Special historical disciplines: questions of the theory and a methodology» (2002) we published a research about the banners of Starodub Regiment of the XVIII century. The mentioned work is the beginning of the research project, called to involve in a scientific revolution a wide layer of sources concerning to regiments' and companies' banners of Hetmanate 1754 – 1764, that was collected in the funds of General army Cancellaria (office) (F. 51) and Cancellaria (office) of hetman Rozumovs'kyi 1750 - 1764 (F. 269) of the Central state historical archive of Ukraine in Kyiv. This article serves as thematic continuation of the announced research work. This time as a subject of vexillology were chosen the banners' traditions of one of the greatest and the oldest cossack regiments of the Left banks – Nizhyn Regiment.